

ישראלים ISRAELIS

כתביעת לביכורי מחקר בלימודי ישראל
A Multidisciplinary Bilingual Periodical

ישראלים הוא כתב עת שפיט לביכורי מחקר הרואה אור פעם בשנה ומשמש בימת פרסום דו־לשונית, בעברית ובאנגלית, למאמרים של חוקרות וחוקרים צעירים (תלמידות ותלמידי מחקר ומי שטרם עברו חמש שנים מיום אישור עבודת הדוקטורט שלהן) העוסקים בחקר ישראל והציונות.

ישראלים ISRAELIS

כתביעת לביכורי מחקר בלימודי ישראל
A Multidisciplinary Bilingual Periodical

כרך 10



מכון בן־גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורד: עדי שרצר
מערכת: טליה גורודס, צחי (יצחק) סלייטר, לאונל קארסיקי,
תמיר קרקסון, דקל שי שחורי
ליווי אקדמי: פרופ' אבי בראלי

עריכת לשון: יעל אופיר, הרצליה אפרתי, ריית דלויה, גיל עמית
הגהות: הדס בלום
עריכת לשון באנגלית: דוד סימר
הגהות באנגלית: תם פררו
סדר ועימוד: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
ריכוז עריכה: הדס בלום
הבאה לדפוס: סמדר רוטמן

ISSN 2225-7640

תשפ"א © 2021

כל הזכויות שמורות, תשפ"א
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

נדפס בישראל

תוכן העניינים

	עברית	
בפתחו של הגיליון העשירי	7	
מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי		
שמואל בהט הפולמוס במדינת ישראל על מעמדם של הזרמים היהודיים הלא אורתודוקסיים בכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים	9	
רוני צורף בית הכנסת, הכותל המערבי והמאבק המגדרי: 'אוסף גילדת הנשים' של ג'קלין ניקולס בסבך הלאומיות והחילון	36	
רועי אירני 'שכרן בִּדְן': ראשית המאבק הפמיניסטי על מגרש הכדורסל בישראל	70	
עידית חזות התנועה להפצת התורה: חרדים לעיירות פיתוח	96	
ברק בריזוהר 'נגדע הארז': סיקור מותו של בנימין זאב הרצל בעיתונות העברית	128	
אלונה הורנשטיין ויוסי גולדשטיין יחסם של ראשי הצבא לשטחי הגדה המערבית וירושלים לפני מלחמת ששת הימים: בין קבלת המציאות לרצון הלב	157	
משדה המחקר: תמיר קרקסון ללמד על ישראל במערב התיכון	184	
תקצירי המאמרים	199	
רשימת משתתפים	206	
<hr/>		
בפתחו של הגיליון העשירי	207	אנגלית
מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי (המשך)		
גיל ריבק ישראלים ממאדים, יהודי ארצות הברית מנוגה? הבדלים תרבותיים ויריבות ביחסם של יהודי ארצות הברית כלפי ישראל	209	
תקצירי המאמרים	237	
רשימת משתתפים	245	

יחסם של ראשי הצבא לשטחי הגדה המערבית וירושלים לפני מלחמת ששת הימים: בין קבלת המציאות לרצון הלב אלונה הורנשטיין ויוסי גולדשטיין

כמעט שני עשורים מפרידים בין הכרזת המדינה למלחמת ששת הימים. במלחמת העצמאות איבדה מדינת ישראל הצעירה לירדן מקומות יישוב שהיו מאוכלסים קודם לכן ביהודים, דוגמת העיר העתיקה בירושלים וגוש עציון. ירדן השתלטה גם על שטחי הגדה המערבית המנדטוריים. כעבור 19 שנה, במלחמת בזק בת שישה ימים, כבש צבא ההגנה לישראל שטחים אלו והעבירם לשליטתה של מדינת ישראל.

השאלות שעשויות לעלות למקרא שורות אלו הן כיצד ראתה ישראל את שטחי יהודה, שומרון והעיר העתיקה בשנים שאזורים אלו היו בשליטה ירדנית? האם השתמרו בתודעה או שמא נשכחו מקומות אלו מלב? במאמר זה בחרנו להתמקד ברובד אחד של החברה הישראלית, ואותו לבחון. מטבע הדברים, הקבוצה העיקרית שקיימה דיון מתמיד בשאלת יחסה של ישראל ליהודה ושומרון בשנים שהיו בשליטת ירדן היא זו האחראית על ביטחונה של המדינה. בדיון שלהלן נעמוד על שתי שאלות. ראשית נברר אם הדרג הביטחוני העריך כי שליטה ישראלית בגדה המערבית הכרחית לצורך שמירה על שלומה של מדינת ישראל וביטחון תושביה; ואם כך – האם הנימוק הביטחוני היה היחיד שהובא בחשבון, או שנלוותה אליו כמיהה אישית לארץ ישראל גדולה ורחבה – בגבולותיה ההיסטוריים או לפחות קרוב לכך? שאלה משנית, שבה נעסוק במאמר זה על קצה המזלג, היא עד כמה הושפעו מנהיגי המדינה מעמדותיהם של העומדים בראש מערכת הביטחון? שכן, מצד אחד נקבע כי 'אין מערכת הביטחון מחליטה וקובעת בנושאים הנוגעים למדיניות חוץ וביטחון, אלא מבצעת את כל אותן ההחלטות וההנחיות שנקבעו על ידי הממשלה והמוסדות הנבחרים'; ומצד אחר, כפי שנראה, נשמעה לא פעם

1 פיקוח ממלכתי-אזרחי על מערכת הביטחון, בעיות ביטחון המדינה – צה"ל, ללא תאריך, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), פ-4/4793.

הטענה כי צה"ל זכה לעצמת יתר בקביעת המהלכים המדיניים.² איזו משתי קביעות סותרות אלו תתאר ביתר דיוק את יחסם של בכירי צה"ל לשטחי הגדה המערבית בשנים 1948-1967 ואת יכולתם להשפיע על נבחרי המדינה להסכים עמם?

לחוקרים העוסקים בשאלות שהעלינו עמדות שונות ומגוונות, ועוד נדון בהן בפרק העוסק בפן המחקרי. נראה כי היסטוריונים רבים, כגון בני מוריס, תום שגב, מוטי גולני, אנה בושרי, אילן פפה ונוספים, סבורים שבכירי צה"ל היו מעוניינים בירדן כמו הגבול המזרחי; מצדדים בעמדתם הסוציולוגים יגיל לוי ויורם פרי, הסבורים כי צה"ל כפה לא פעם את עמדותיו בנושא על הדרג המדיני. לעומתם פסל ההיסטוריון עמי גלוסקא את הטענה על קיומה של שדולה בצבא למען הרחבת גבולות המדינה. לדברי גלוסקא, נושא הרחבת הגבולות ושלמות הארץ היה רחוק מן התודעה באותן השנים.

טענתנו המרכזית, שתיבחן בדפים הבאים, היא כי לצד השיקול הביטחוני המתבקש מבכירי מערכת הביטחון, שאפו רובם, מי יותר מי פחות, להחזיק בשטחי יהודה ושומרון. הם ראו בנהר הירדן את קו הגבול הטבעי של ישראל ואצל כמה מהם נוספו על כך תחושות של געגוע, נוסטלגיה, אהבת הארץ או תיקון עוול היסטורי.

את המאמר חילקנו לפרקים: נפתח בסקירת ספרות שנבחן בה את הדעות הקיימות במחקר באשר לשאלות שהעלינו. בגוף המאמר נעסוק בעמדתה של מדינת ישראל, ובעיקר של בכירי הצבא, לשאלת הגבול עם ירדן. דיון זה יתחלק לארבעה פרקים: בראשון נעסוק בימי מלחמת העצמאות, בשני בפרק הזמן שבין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים, בשלישי בימי מלחמת ששת הימים, וברביעי נסקור את תגובות בכירי הצבא לתוצאות המלחמה. נחתום את הדיון בשאלת היחס הרצוי והמצוי שבין החלטה מדינית לתכנית צבאית בישראל שבין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים; ולבסוף נביא סיכום ומסקנות.

הפולמוס הקיים במחקר

כאמור, רבים הם החוקרים הגורסים שבכירי צה"ל היו מעוניינים שירדן תהיה קו הגבול המזרחי של מדינת ישראל. יש אף שמפרשים את רצונם של בכירי הצבא בהרחבת שטחי המדינה כגילוי חיצוני של מאווי לב כמוסים. הסוציולוג ואיש התקשורת יורם פרי מציין כי אלופי צה"ל הם שפעלו לקראת מלחמת

2 יגיל לוי, מי שולט על הצבא? בין פיקוח הצבא לשליטה בצבאיות, מאגנס, ירושלים, 2011, עמ' 1-2.

ששת הימים למינוי משה דיין לשר הביטחון, תחת אשכול. זאת, להערכתו, מתוך כוונה להשלים את מלאכתה הלא גמורה של מלחמת העצמאות ולתקן את גבולה המזרחי של מדינת ישראל.³ את התערבות הצבא בבחירת שר הביטחון רואה הסוציולוג וחוקר יחסי הצבא והחברה יגיל לוי ככשל של השליטה הפוליטית על הצבא. אילולי התערבו, היה נשאר אשכול על כיסא שר הביטחון ותוצאות המלחמה היו, ככל הנראה, שונות בתכלית. נוסף על כך, ראשי הצבא ניצלו את המרחב שהעניק להם הדרג הפוליטי כדי להחריף את הסכסוך עם עמי האזור ובכך דחפו למלחמה וזרוזו את בואה. כך גם הורחבו מטרות הלחימה מבלימה והגנה לכיבוש שטחים, באופן שעיצב מציאות מדינית חדשה.⁴ אם כן, לדברי לוי לא זו בלבד שהדרג הצבאי היה מעוניין בכיבוש שטחים, הוא אף כפה את דעתו על הדרג המדיני. ההיסטוריון מוטי גולני סובר כי אף שדיין לא דיבר על מלחמה יזומה לפני 1955, זו הייתה משמעותה המעשית של גישתו.⁵ ההיסטוריון אבי שליים מאפיין אף הוא את דיין כחסיד של התפשטות טריטוריאלית וכאקטיביסט. דיין גרס כי יש להרחיב את גבולות ישראל כדי לתקן את ההחמצות של מלחמת העצמאות, ובייחוד עמד על כך שאין להשלים עם הגבול עם ירדן ויש להמירו בגבול טבעי שיתמשך לאורך נהר הירדן. הוא היה משוכנע שהפתרון לבעיות הביטחון של ישראל יושג בפעולה צבאית ישירה, קבע שליים.⁶ כמו גולני ושליים, ההיסטוריון בני מוריס רואה את דיין ורבים מחבריו להנהגה הצבאית כמי ששאפו להתרחבות טריטוריאלית ממזרח. בספרו הוא מביא את דברי דיין שקבע חד-משמעית, ש'גבול ישראל צריך להיות על הירדן [...] הגבולות הנוכחיים מגוחכים מכל בחינה שהיא'. מבחינתו, ישראל נכונה לעכל את הגדה המערבית 'על האוכלוסייה הערבית שלה, לרבות הפליטים' (אף שדעתו בנושא זה תשתנה בהמשך). דיין אמר שההתפשטות תושג בדרך של אבולוציה, ולא בקרבות, אולם בפעם אחרת אמר לפני דיפלומט אמריקני, שהגבול עם ירדן ישתנה על ידי מלחמה.⁷ מוריס לא ממעיט ברצונם של בכירים בצבא בהרחבות טריטוריאליות בגבול עם ירדן, אך סובר שלא מטכ"ל

3 Yoram Peri, *Between Battles and Ballots*, Cambridge University Press, New York 1983, pp. 249-250

4 לוי, *מי שולט על הצבא?*, עמ' 42-43.

5 מוטי גולני, *תהיה מלחמה בקיץ*, מערכות, תל אביב 1997, עמ' 41-42.

6 אבי שליים, 'שרת המתון מול בן-גוריון האקטיביסט', בתוך: יעקב שרת ורנה שרת (עורכים), *שוחר שלום: היבטים ומבטים על משה שרת*, העמותה למורשת משה שרת,

תל אביב 2008, עמ' 427.

7 בני מוריס, *מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956*, עם עובד, תל אביב 2003, עמ' 27-28.

צה"ל, רב־השפעה ככל שהיה, הוא שקבע את מדיניות הממשלה.⁸ עמדתו של גולני בנקודה זו שונה שכן לדבריו הדרג המדיני היה יכול להורות לדרג הצבאי לממש את מדיניותו, אך בתכנון המבצעי והאסטרטגי לא הייתה לדרג המדיני דריסת רגל.⁹ ההיסטוריון תום שגב שותף לעמדה הרואה את אלופי צה"ל כמי ששאפו להרחבת הגבולות המזרחיים. דוגמה שהוא מביא לחיזוק טענתו היא דבריו של יצחק רבין בהיותו סגן הרמטכ"ל אשר תיאר באוזני אשכול את הגבולות הרצויים של ישראל: קו הירדן, קו התעלה וקו הליטני. רבין לא הציע יזמה צבאית לשינוי הגבולות, אך ראה בכך דבר רצוי. חודשים מספר לאחר מכן הייתה בידי צה"ל תכנית 'פרגול' לכיבוש הגדה ומזרח ירושלים. האפשרות לפעול להרחבת גבול זה או אחר שבה ועלתה לדיון בצה"ל במהלך השנים. הדיונים היו סודיים, ולדעתו של שגב עמדת האלופים לא קיבלה ביטוי של ממש בשיח הציבורי.¹⁰ החוקר ראובן פדהצור קובע שבמלחמת ששת הימים לא היה הדרג המדיני שותף לתכנוני המלחמה ולא התווה את יעדיה. שטחי הגדה המערבית, חצי האי סיני ורמת הגולן לא נראו להם כבעלי ערך ביטחוני חיוני. שלושה ימים לאחר המלחמה אמר שר הביטחון שהמלחמה התגלגלה לחזיתות שלא תוכננו מראש.¹¹ דיין הצהיר שלא הייתה כל תכנית מדינית ברורה עד איוז נקודה להתקדם. היה תכנון מבצעי של הצבא, אך לא היה תכנון מדיני. בכמה מקרים הממשלה פשוט נגררה אחרי האירועים.¹² החוקרת אנה בושרי מעלה אף היא את הטענה כי מלחמת ששת הימים פרצה משיקולים צבאיים מובהקים ונתמכה על ידי אלופי צה"ל. לטענתה, הרחבת הממשלה, מינוי דיין לתפקיד שר הביטחון ועדכון תכניות המלחמה של המטכ"ל, פעלו כזרז על הממשלה להחליט על יציאה למלחמה.¹³ אילן פפה סבור אף הוא כי הדרג הביטחוני, לצד הדרג המדיני, התווה במשך השנים את המדיניות השואפת לכיבוש הגדה המערבית, עד מימושה ביוני 1967.¹⁴

בדעה שונה מחזיק הביוגרף של לוי אשכול, עמי גלוסקא. הוא פוסק חד־משמעית, שאין בסיס לטענה על קיומה של שדולה בצבא למען הרחבת

- 8 שם, עמ' 28.
- 9 גולני, תהיה מלחמה בקיץ, עמ' 45.
- 10 תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, ירושלים 2005, עמ' 192-193.
- 11 ראובן פדהצור, ניצחון המבוכה, ביתן, תל אביב 1996, עמ' 27.
- 12 אבי שליים, קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי, ידיעות אחרונות, תל אביב 2005, עמ' 240.
- 13 אנה בושרי, 'תפיסת הביטחון של יגאל אלון אל מול תפיסתו של בן-גוריון', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2003, עמ' 183.
- 14 Ilan Pappé, *Ten Myths about Israel*, Verso Books, London 2017, pp. 68-69

גבולות המדינה, וכי נושא הרחבת הגבולות ושלמות הארץ היה רחוק מן התודעה ועצם הדיבור עליו לא היה 'תקין פוליטית'.¹⁵ אולם לצד קביעה זו הוא מציין לא מעט דוגמאות הסותרות את קביעתו. כך, מצד אחד הוא מדגיש את הטענה כי רעיון שלמות הארץ היה רדום בשיח הפוליטי של התקופה, וכי התביעה לשינויים טריטוריאליים ולהרחבת גבולות המדינה כלל לא עמדה על הפרק;¹⁶ ומצד אחר אינו יכול להתעלם מכך שאכן היו במטה הכללי תומכים לרעיון ניצול מצבי משבר לשם שיפור הגבולות. גלוסקא גם ממחר להדגיש כי הללו השמיעו את קולם אך ורק בדיונים סגורים. היו משאלות לב, שב גלוסקא ומסייג, אולם הן לא הוצגו לממשלה כתביעה לשינויים טריטוריאליים.¹⁷ גם לטענה זו מצורפת הסתייגות: 'עם זאת, עובדה היא, שהמטה הכללי ראה לנכון להעלות את נושא הגבולות במפגשיו הראשונים עם ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול. היה בכך ביטוי ברור למגמות ההתקפיות והאקטיביסטיות של הצבא, מגמות שלא עלו בקנה אחד עם אופייה של ההנהגה האזרחית'.¹⁸ גלוסקא מביא מקרים נוספים המחלישים את טענתו: בדיונים שנערכו בין הדרג המדיני לדרג הצבאי ביולי 1963, תיארו הרמטכ"ל ואלופי צה"ל את תמונת המצב הצבאי שמדינת ישראל הייתה בו. הם הוסיפו גם את עמדתם בשאלת גבולות המדינה, אף שבכך חרגו מתחום אחריותם. עד מהרה נחשף המתח בין גישת הדרג המדיני, אשר צידד בהמשך קיום הסטטוס קוו, ובין גישת הצבא, שלא קידש אותו. האלופים, קובע גלוסקא, זיהו את ההזדמנות לקרוא דרור לשאיפותיהם הכמוסות בנושא הטריטוריאלי וניצלו אותה. 'זה היה ניסיון ברור להשפיע על עיצוב מדיניות הביטחון'.¹⁹ גלוסקא מצטט את דברי הרמטכ"ל שנאמרו בישיבת המטה הכללי ב-1 בינואר 1964. רבין אמר אז, שאינו חושב 'שיש איזה פגם מוסרי לרצות לחשוב שמדינת ישראל צריכה להיות גדולה. הייתי אומר כמעט ההיפך הוא הנכון. אבל דומני שהבעיה היום איננה יכולתו של צה"ל לכבוש אלא יכולת המדינה להחזיק'.²⁰ זוהי הבעת דעה ברורה בדבר רצונו לראות את מדינת ישראל גדולה ורחבה. גלוסקא קובע ש'רבין נטל חרות לעצמו לייצג את עמדת הצבא על פי ראות עיניו גם כאשר זו לא תאמה בדיוק את רוח המטכ"ל'. למרות ניסיונו של גלוסקא להצניע את

15 עמי גלוסקא, **אשכול**, תן פקודה!, מערכות, תל אביב 2004, עמ' 56.

16 שם, עמ' 55.

17 שם, עמ' 56.

18 שם.

19 שם, עמ' 49.

20 שם, עמ' 58.

שאיפותיו הטריטוריאליות של הדרג הצבאי ולהמעט בהשפעתו של זה על הדרג המדיני, הוא מסכם את מחקרו בקובעו כי 'ההנהגה הצבאית סיבכה [...] במידה רבה את ישראל בהסלמה, שהולידה משבר, שסופו מלחמה שישראל לא התכוונה אליה'.²¹

כפי שנוכחנו, רבים מן החוקרים מזכירים התבטאויות אלו ואחרות של בכירי הצבא אשר שאפו – גם אם לא הלכה למעשה – להכליל את שטחי יהודה ושומרון או חלקים מהם במדינת ישראל. רובם אף מסכימים כי השפעת הדרג הצבאי על הדרג המדיני הייתה גדולה מן המצופה. יחד עם זאת, טרם נעשה מחקר המרכז את כלל ההתבטאויות בנושא, המצייר תמונה נכוחה של הלך הרוח וגוור ממנה מסקנות. תהא זו תרומתו של מאמר זה למחקר.

מי 'אשם' באי-כיבושם של יהודה ושומרון במלחמת העצמאות?

משה דיין, ששימש במהלך השנים בשורה של תפקידים בכירים בצה"ל ובתחילת שנות החמישים אף התמנה לעמוד בראשו, השמיע לא אחת את דעתו בדבר החשיבות שבשליטת ישראל על שטחי יהודה ושומרון. דיין ראה את קווי שביית הנשק עם ירדן כשלייליים מיסודם, משתי סיבות עיקריות: הראשונה, כי הם נוצרו באקראי ושיקפו רק את מצב הכוחות הצבאיים בחזיתות בתקופת מלחמת העצמאות. בהיותם פועל יוצא של כישלונות וניצחונות צבאיים לא ביטאו קווי גבול אלה את הממדים החשובים בקביעת מערכת גבולות: הממד ההיסטורי, המדיני והאסטרטגי ועל כן אין טעם להנציחם כגבולות הקבע של מדינת ישראל. הסיבה השנייה להתנגדותו לקווי שביית הנשק הייתה הקושי להגן על גבולות אלו שהיו פרוצים לדעתו ולא אפשרו לספק את הביטחון הדרוש למדינה.²² במארו 1964 פרסם יומון הציונים הכלליים הבקר ריאיון עם חבר הכנסת דוד בן-גוריון, שבו אמר כי אילו עמד דיין בראש המטה הכללי של צה"ל במלחמת העצמאות, 'ייתכן שגבולות המדינה כיום היו שונים והיינו מגיעים להישגים צבאיים גדולים יותר'.²³ דיין עצמו האמין ש'יכולים היינו לשחרר את כל הארץ בתקופת מלחמת העצמאות ולחסל אחת ולתמיד את האיום המתמיד עלינו'.²⁴

21 שם, עמ' 405.

22 ראודור מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית 1948-1973', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1980, עמ' 162.

23 הבקר, 6.3.1964.

24 חרות, 27.1.1964.

דמות נוספת שמילאה חלק נכבד בגיבושה ובעיצובה התאורטי והמעשי של תורת הביטחון הישראלית הייתה יגאל אלון.²⁵ הוא הודח מן הצבא בראשית שנות החמישים, בין השאר בשל התבטאויותיו הפומביות בנושא הוויכוח על כיבוש יהודה ושומרון. כשהוטחה בפניו האשמת חריגה מן המסגרת המותרת לקצין בצה"ל, השיב כי 'הלוחמים זכאים וחייבים לחוות את דעתם, באשר יודעים הם ורוצים לדעת על מה הם נלחמים'.²⁶ כמו דיין, היה אלון מהמתנגדים לחתימה על הסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב לאחר המלחמה. הוא ראה בכך משגה מדיני וביטחוני כבד. אלון התנגד להסכמה ישראלית שתיתן גושפנקה מדינית ומשפטית לקווי התיחום הטריטוריאליים אשר נקבעו בהם. בגבולות ראה מפגע ביטחוני חמור ותבע להרחיב את התחום הטריטוריאלי של ישראל מעבר להם. הוא שאף להכליל את שטחי יהודה ושומרון בתחומי המדינה ולקבוע את הירדן כגבולה.²⁷ במאמר 1948, עוד בהיותו מפקד הפלמ"ח, אמר שגוש עציון הוא עמדה המגינה על ירושלים, ואם לא היינו מחזיקים בו היה צורך לכבוש את האזור. הוא הביע צער על כך שאין גוש כזה גם במשולש שכם-טול כרם-ג'נין. אין להעלות על הדעת, סיכם, כי אנו נפנה את הגוש.²⁸ במועצת הקיבוץ המאוחד דיבר אלון על הלגיון הירדני – הצבא, שלמרות שספג מכות קשות בקרבות על רמלה ולוד ובקרבות על ירושלים, בכל זאת נשאר עדיין 'ברובו בשלמותו ובחוצפתו'. זהו אותו הצבא אשר זכה מן ההפקר וכבש את הרי חברון, את גוש עציון ואת חופו המזרחי של ים המלח.²⁹ בהזדמנות אחרת סיפר שבזמן מלחמת העצמאות הגיע לידי המודיעין הישראלי מברק, שהבריטים הודיעו בו לירדנים שכל עוד הקרבות נערכים על אדמת ארץ ישראל ממערב לירדן, הם לא מתערבים. הם יתערבו במלחמה רק אם יצלח צה"ל את הירדן. אלון ניסה לשכנע את ראש הממשלה לנצל את ההזדמנות ולכבוש את כל שטחי יהודה ושומרון. המבצע היה מתוכנן והמתין רק לאישורו של דוד בן-גוריון, אך הוא סירב לקבל את ההצעה אף שאלון הזהיר אותו כי מפת סיום המלחמה, המשמשת כבסיס הדיונים ברודוס, תהיה בעתיד הגורם הישיר למלחמות רבות.³⁰ ההיסטוריונית אניטה שפירא

25 מנור, 'דימויים וקבלת החלטות', עמ' 192.
 26 אודי מנור, יגאל אלון: ביוגרפיה פוליטית 1949-1980, כנרת זמורה ביתן ודביר, אור יהודה 2016, עמ' 54.
 27 אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2004, עמ' 375.
 28 יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, ג, חלק ב, עם עובד, תל אביב 1972, עמ' 1434.
 29 המועצה הכ"ט של הקיבוץ המאוחד, 5.11.1948 - 7.11.1948, ארכיון יד טבנקין (להלן: א"ט), 2-2/24/11.
 30 מבפנים, מב (מאמר 1980), עמ' 20.

מציינת בספרה ש'גנרלים צעירים ניסו לשכנע את בן-גוריון לכבוש את הארץ עד גבול הירדן, אך ללא הצלחה'.³¹ כעבור שנים כתב אלון: 'שחרורה השלם של הארץ, לפחות בגבולותיה המנדטוריים, דבר שהיה בגדר יכולתו הריאלית של צה"ל בעיצומה של מלחמת השחרור [...] היה משנה את מערך ההגנה הישראלית [...] מן הקצה אל הקצה. אלא שלרוע המזל, מחמת דיפלומטיה מערבית, עורמה ערבית וחולשת דעת יהודית, נשארה הארץ שסועה, ותקלה זו הייתה כפצע ממאיר בגופה של הארץ ורבה הסכנה בו'.³² הוא האשים את הממשלה ש'חלשה דעתה והיא לא התירה לצה"ל לשחרר את שארית ארץ-ישראל המערבית'.³³ לולא זאת, הדגיש, אי-אפשר היה להעלות על הדעת לטעון כנגד זכותה של ישראל להישאר בעיר העתיקה, בחברון או בשכם. ארץ ישראל המערבית אינה ניתנת לחלוקה לשתי מדינות, פסק.³⁴ אמנם הוא האמין שבשעה שהחליטה לעצור את התקדמות הצבא ולהסכים לשביתת נשק כאמצעי להשגת שלום עמדו לנגד עיני ההנהגה נימוקים מדיניים כבדי משקל ודאגה אמיתית לגורל המדינה; אך הקשיים הדיפלומטיים שהרתיעו אותה מלהילחם על שלמות הארץ מנעוה מלהרחיב את הגבולות-לא גבולות הנוכחיים, גבולות שהם מסוכנים בעליל.

אלון לא המליץ ליזום מלחמה כדי לכבוש את יהודה ושומרון, אך ראה צעד זה כהכרחי אם תיכפה על ישראל מלחמה. הוא ראה בקווי שביתת הנשק פרי של טעויות מדיניות שעשתה ההנהגה ולא תוצאה של חולשה צבאית.³⁵ 'הארץ נשארה מחולקת וגבולותיה מעוותים לא בגלל העדר תכנון אסטרטגי נכון או חוסר כושר צבאי מספיק במלחמת השחרור, אלא אך ורק בגלל רתיעה מדינית בימים מכריעים, שהייתה בגדר אחריותו של ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון [...] תוך לחימת ימים ספורים בלבד אפשר היה להשיג את מיגורם הסופי של צבאות הפלישה הערביים ואת שחרור הארץ בשלמותה. אין לטפול על צה"ל או מפקדיו את אשמת ההכרעות המדיניות המוטעות'. לדבריו, 'ירושלים נשארה מבוותרת לא בגלל קרבות שנכשלו, אלא

31 אניטה שפירא, **ככל עם ועם: ישראל 1881-2000**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2012, עמ' 162-163.

32 דן שיפטן, **אופציה ירדנית: הישוב היהודי ומדינת ישראל אל מול המשטר ההאשמי והתנועה הלאומית הפלסטינית**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987, עמ' 243.

33 יגאל אלון, **מסך של חול: ישראל וערב בין מלחמה לשלום**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1968, עמ' 408.

34 שם, עמ' 408-411.

35 מנור, **יגאל אלון**, עמ' 195.

בגלל קרבות שלא בוצעו.³⁶ תפיסתו של אלון כי מדינת ישראל ויתרה 'במו ידיה' על שחרור ירושלים העתיקה ושטחי ארץ ישראל המערבית בעבור הסדר ביניים רופף, כהגדרתו, לא השתנתה במשך השנים.³⁷

הרמטכ"ל מקלף האמין אף הוא ש'גבולות המדינה כיום הם בעיקר תוצאה של החלטות מדיניות ואינם נובעים מהסתייגויות או מגבלות של הפיקוד הצבאי'.³⁸ בר-און קובע כי כמו כל מפקדי צה"ל הבכירים גם משה דיין האמין שצה"ל חזק דיו כדי להשלים את כיבוש ארץ ישראל כולה. אולם הוא קיבל את גישתו של בן-גוריון שבאותו שלב היה על ישראל להסתפק במה שכבשה.³⁹ גולני מעריך כי תפיסת הביטחון של בן-גוריון ודיין הייתה התפיסה המובילה.⁴⁰

בישיבת מפקדי צה"ל שהתקיימה בהפוגה הראשונה, באמצע יוני 1948, אמר יוסף טבנקין, מפקד חטיבת הראל של הפלמ"ח ובנו של מנהיג תנועת אחדות העבודה, כי אילו היו יחידות צה"ל רעננות - הן היו כבר בשערי רמאללה.⁴¹ שלא כמו אלון ומקלף, שהאמינו שיהודה ושומרון נותרו בידי ירדן בשל החלטה מדינית ולא משום חוסר יכולתו של הצבא, סבר טבנקין כי אזורים אלו לא נכבשו מפני חולשתו של צה"ל. האלוף עוזי נרקיס סבר אחרת שהרי שטח אחרי שטח נכבשו והועברו לידי מדינת ישראל. לדעתו 'באוקטובר 1948 היה צה"ל חזק די הצורך לכבוש את כל חלקי ארץ-ישראל שהוחזקו בידי הלגיון הערבי וחיל המשלוח העיראקי'. אולם לתחושתו של בן-גוריון האוכלוסייה הערבית שוב לא נטתה לנטוש את מאחזיה, כפי שקרה בחלק הראשון של המלחמה והוא האמין שגירוש המוני שלה אינו בר-ביצוע. לכן החליט לצמצם את היקפו של המיעוט הערבי שבשליטתה של המדינה היהודית הצעירה 'ולו גם במחיר ויתור על טריטוריה עמוסה בתחושות היסטוריות וביתרונות אסטרטגיים'.⁴²

כמו אלון, נרקיס, דיין ומקלף, סובר ההיסטוריון הצבאי מאיר פעיל כי האחריות לאי-כיבוש הגדה המערבית הייתה של הדרג המדיני, שכן נמנע

36 דברי יגאל אלון באזכרה במלאות שמונה שנים למותו של יצחק שדה, **שערים**, 21.8.1960.

37 אלון, **מסך של חול**, עמ' 404.

38 **הבקר**, 10.3.1964.

39 מרדכי בר-און, **משה דיין: קורות חייו 1915-1981**, עם עובד, תל אביב 2014, עמ' 74.

40 גולני, **תהיה מלחמה בקיץ**, עמ' 58.

41 [חסר תאריך], אי"ט, 15/140/4.

42 עוזי נרקיס, **חייל של ירושלים**, משרד הביטחון, תל אביב 1991, עמ' 326-327.

מלאשר משימות אסטרטגיות-מדיניות לכיבוש הגדה או להורות על ביצוען.⁴³ גם ההיסטוריון דוד טל תולה את הימנעות ישראל מכיבוש הגדה בנסיבות מדיניות. טל מנה שני גורמים לכך: ראשית, יכולתה של ישראל לפעול הייתה מוגבלת בשל לוח הזמנים שהכתיבה מועצת הביטחון וכאשר היה צריך להחליט בין 'בזבוז הזמן' במרכז או בדרום, הוחלט על לחימה בדרום מתוך מחשבה שהלחימה במרכז תהיה מורכבת יותר. שנית, לא הייתה לישראל שום סיבה לפעול נגד הירדנים. השטח שהיה בידי עבדאללה היה מאוכלס בצפיפות רבה בערבים ולא הייתה בו התיישבות יהודית שהצדיקה יציאה למלחמת כיבוש.⁴⁴

דעתו של יגאל ידין הייתה מעט שונה. לסברתו שניים 'אשמים' בכך ש'גבולות מדינת ישראל אינם מעבר תחומיהם הנוכחיים': הן שיקולים מדיניים והן כישלונות צבאיים של פעולות שמטרתן הייתה להרחיב את הגבולות.⁴⁵ מדברי הרמטכ"ל הראשון, יעקב דורי, משתמעת עמדה דומה לזו של ידין. הוא אינו שותף לדעה שהיה זה בר-ביצוע לכבוש את הארץ כולה בכוחות הדלים שעמדו לרשות המדינה הצעירה. אולם לדעתו היה אפשר למנוע את כישלון הפעולות שבוצעו, אילו היה הפיקוד העליון – הצבאי והמדיני – מאוחד ומלוכד יותר.⁴⁶ את המפלות הקשות, ובעיקר את אבדן ירושלים העתיקה, הגדיר 'בכייה לדורות'.⁴⁷ הסיפור הבא הוא דוגמה לכך שאת הישגותם של שטחי יהודה, שומרן והעיר העתיקה בידי ירדן אפשר לעתים לקשור הן בהחלטת הדרג המדיני והן באי-כשירותו של צה"ל למלא את המשימה: באוקטובר 1948, בזמן מבצע יואב, תיאמו ביניהם דיין, ששימש באותה עת מפקד חטיבת עציוני, ויוספ'לה טבנקין מפקד חטיבת הראל, התקפה משולבת בדרום ירושלים.⁴⁸ הם לחצו מזה שבועות מספר על המטכ"ל לאשר להם לכבוש את ירושלים המזרחית, גוש עציון וחברון. המטכ"ל הזהירם שעליהם לסיים את הפעולות

43 מאיר פעיל, 'האסטרטגיה הציונית-ישראלית בשאלת ירושלים במלחמת העצמאות', בתוך: אלי שאלתיאל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1981, עמ' 374.

44 דוד טל, 'הקרוב על ירושלים: המלחמה הישראלית-ירדנית 1948', בתוך: אלון קדיש (עורך), מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש, משרד הביטחון, תל אביב 2004, עמ' 334-335.

45 מעריב, 8.3.1964.

46 הבקר, 10.3.1964.

47 מרדכי נאור, הרמטכ"ל הראשון יעקב דורי, מודן ומערכות, בן שמן 2011, עמ' 444.

48 צביקה דרור, הראל: הקרב על ירושלים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2005, עמ' 270.

עד כניסת הפסקת האש לתוקף.⁴⁹ על פי התכנית הם היו אמורים לכבוש את בית ג'אלה, בית לחם וגוש עציון. מבצע 'אל ההר' יצא לדרך בבוקר ה-20 באוקטובר. במשך שתי יממות התקדמו הכוחות דרומה ומזרחה. אולם בשל חוסר ההצלחה בכיבוש הרכס שליד בית ג'אלה, לא יצאה בסופו של דבר תכניתם אל הפועל.⁵⁰ בפורום אלופי מטכ"ל הועלתה בקשה להמשיך את המבצע מדרום לירושלים. היא הועמדה להצבעה, זכתה לתיקו (5:5) ונפלה. במתנגדים היה ראש אג"ם, יגאל ידין. החשש שהביעו המתנגדים היה שמבצע כזה יסכן את ההישגים בחזית הדרום.⁵¹ מפקד חזית המרכז, האלוף צבי אילון, הורה לכוחות הראל להפסיק את הלחימה.⁵² בהראל חשו שהחמיצו הזדמנות לשחרר את גוש עציון. הם האמינו שהיה בכוחם להשלים את המשימה, וקיוו שהגזרה תבטל ויותר להם להמשיך במבצע ואף להרחיבו. המפקדים החליטו להמשיך בהכנות למבצע והיו אף שתבעו להפר פקודה ולהשלים את הכיבוש, גם במחיר של עונש מעצר. טבנקין פרסם פקודת קרב מס' 2 שכותרתה: 'המערכה נמשכת', וקרא לשחרור ירושלים הבירה, לגאולת גוש עציון, ליצירת קשר לנגב ולסדום ולשלטון על יהודה. 'כוחותינו אתנו. גדודים תוססים, רעננים, מצוידים, מתפרצים להשמדת האויב [...] לשלמות הארץ, לניצחון בקרב'. הוא יצא למטכ"ל כדי לשכנעו להמשיך במבצע, אך נכשל בשליחותו.⁵³ שנים מאוחר יותר הוטחו בראש הממשלה דוד בן-גוריון האשמות כי הוראותיו המדיניות הן שקבעו למעשה את גורל הגבולות, ואילו ניתן לצה"ל לפעול, היו נקבעים גבולות אחרים לגמרי 'כוחות ישראלים היו יושבים היום על הירדן לכל אורכו וירושלים כולה הייתה בידינו'.⁵⁴ אמנם מבצע 'אל ההר' מובא כדוגמה למבצע שהוכשל בדרג המדיני: גדודי הראל היו ערוכים לפעולה, הם התקרבו אל היעד, אך ברגע האחרון קיבלו פקודה לסגת. אולם יש לזכור כי מלכתחילה המבצע אושר, אלא שהם לא עמדו ביעדים במסגרת הזמן שהוקצבה להם.

49 בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 358.
 50 דרור, הראל, עמ' 270.
 51 מוריס, 1948, עמ' 359.
 52 דרור, הראל, עמ' 271.
 53 שם, עמ' 272-273.
 54 הצפנה, 13.3.1964.

הדילמה הישראלית בשאלת היחס לגבול בין ישראל לירדן בין שתי המלחמות

בשנות החמישים עסקו הדרג המדיני וגורמים בכירים בצה"ל בהרחבה בשאלת הסטטוס קוו עם ירדן מול האופציה הפלסטינית. לשמירת הסטטוס קוו עם ירדן היו שתי חלופות – השתלטות על הארץ כולה או השלמה עם הרעיון של הקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל. ההיסטוריון מאיר פעיל, אז קצין המבצעים של חטיבת הנגב, שלל מכול וכול את האופציה הפלסטינית. מנהיגי הפלסטינים היה חאג' אמין אל חוסייני, אשר להערכת פעיל היה אנטי-יהודי קיצוני ולא היה כל טעם אפילו לחלום על הידברות עמו.⁵⁵ הוא סבר כי טובתה של מדינת ישראל מחייבת חתירה למגעים עם הממשל בעבר הירדן. יש לציין כי לאחר מלחמת ששת הימים הפך פעיל לחסיד האופציה הפלסטינית. עם השנים חל פיחות במעמדה של האופציה הירדנית אם כי הדבר לא הביא לצמיחתה של האופציה הפלסטינית. אי-יציבותו של השלטון ההאשמי, הירצחו של עבדאללה והצורך של יורשו, המלך חוסיין, להוכיח לערבים את 'כשרותו' כפטריוט על חשבון האינטרסים של ישראל, הביאו לא פעם את מנהיגי ישראל לתהות אם המשטר ההאשמי עדיין משרת את צרכיה.⁵⁶ אלוף פיקוד דרום משה דיין התבטא בדבר הצורך בפעולה יזומה לשינוי הסטטוס קוו הטריטוריאלי.⁵⁷ בין השאר אמר כי ישראל חייבת להחליט אם גבולות שביית הנשק הם סופיים וכי אם יוחלט שכדאי להרחיבם יש להזדרז ולעשות זאת, שכן הזמן פועל לרעתנו.⁵⁸ להערכת זכי שלום הוא התנסח בעדינות יחסית בשל היותו לובש מדים.⁵⁹ יגאל אלון דרש שוב ושוב לקבוע את גבולה המזרחי של ישראל על גדות הירדן.⁶⁰ אולם כאשר בשנות החמישים עמדה ישראל פעמים מספר בפני סכנה של פלישה עיראקית לירדן, היא בחרה לוותר על האפשרות של השתלטות על עבר הירדן המערבי ואף הביעה

55 מאיר פעיל, 'הפקעת הריבונות המדינית על פלשתינן מידי הפלשתינאים על-ידי ממשלות ערב, בתקופת "מלחמת העצמאות" (1947-1949) ועמדת ההנהגה המדינית של התנועה הציונית ושל ישראל כלפי תופעה זו', **הציונות**, ג (1973), עמ' 439-489.

56 שיפטן, **אופציה ירדנית**, עמ' 259-260.

57 ישיבת הצירים, יולי 1950. מצוטט אצל: זכי שלום, 'עמדות בהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות: בחינה מחודשת', **עיונים בתקומת ישראל**, 8 (1998), עמ' 110-149, 145.

58 ש.ם.

59 ש.ם.

60 מנור, **יגאל אלון**, עמ' 195.

נכונות לסייע למשטר ההאשמי להתמודד עם אויביו. האופציה הירדנית נחשבה לרע במיעוטו.⁶¹ תפיסה זו לא הייתה נחלתם של גורמי הצבא כולם, אך היא הייתה הרווחת. יחד עם זאת, אפשר להבחין בהתבטאויות שנשמעו מדי פעם המלמדות על השאיפות האישיות של מקצת לובשי המדים. מסופר על משה דיין שבליל הסדר של שנת 1950 שנערך במועדון החייל, נשא דברים ואמר: 'אנו נמצאים עדיין בתוך גבולות שנקבעו לנו על ידי גורמי חוץ. בשנה הבאה – נהיה אולי בארץ ישראל שלנו'.⁶² ובן גוריון כתב ביומנו שדיין הציע לכבוש בכוח את הגדה כדי לפתור את בעיית הר הצופים.⁶³

לקראת סוף שנת 1953 החלו בכירי מערכת הביטחון של ישראל להרהר בשאלה האם נהגו נכון כשבחרו להגן על הסטטוס קוו שנקבע לאחר מלחמת העצמאות. מתחת לפני השטח התעוררו תהיות בדבר מטרות שלא הושגו בתש"ח ורצון 'להשלים את המלאכה'.⁶⁴ סגן אלוף מתתיהו פלד אמר בשיבת מטכ"ל באמצע שנת 1953 כי הצבא רואה את הגבול עם ירדן כבלתי אפשרי ויש להחליפו בקו ישר. כמו כן אמר כי 'פני הצבא מועדות למלחמה על מנת לכבוש את מותר ארץ ישראל המערבית'.⁶⁵ אלוף משנה שלמה גזית טען שצה"ל 'משלים עם המצב הנוכחי אך ישמח להזדמנות לשנות את הסטטוס-קוו כדי ליצור סטטוס-קוו חדש ונוח יותר'.⁶⁶ אך השיקולים בדבר תיקוני הגבול נותרו בגדר הרהורים בלבד. להבנתו של החוקר נדב ספרן הייתה הגדה המערבית, בשל מיקומה האסטרטגי והקושי להגן על ישראל בהיעדרה, היעד הראשון והמועדף לכיבוש במקרה של איום ביטחוני. ספרן רמז על כך שישראל חמדה את השטח הן מתוך שיקולים אסטרטגיים והן משיקולים אחרים. היא נמנעה מלכבוש אותו בשל החשש מהצטרפותם של מיליון הפליטים לישראל וכן מטעמים דיפלומטיים, אולם שיקולים אלה ייעלמו אם תריח סכנה. במקרה כזה, האמין ספרן, תהיה ישראל מעוניינת להחזיק בידה את השטח.⁶⁷ בריאיון מאוחר תיאר ידן כיצד נהגו כשהסתמנה אפשרות לכבוש את הגדה: 'הזזנו חטיבות לאור היום מצפון לדרום, כדי שאם

61 שיפטן, אופציה ירדנית, עמ' 265.

62 מעריב, 1.4.1950.

63 יומן בן גוריון, 28.9.1949, ארכיון בן גוריון (להלן: אב"ג).

64 מרדכי בר און, 'המאבק על הישגי תש"ח: מדיניות הביטחון של ישראל', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון תש"ח-תשי"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 19.

65 משה שרת, יומן אישי, מעריב, תל אביב 1978, רישום מ-26.10.1953, עמ' 81.

66 דו"ח מצב על ירדן, סיכום הדיון במשרד החוץ, 12.12.1966, א"מ, חצ-4094/10.

67 Nadav Safran, *From War to War*, Pegasus, New York 1969, pp. 232-233

עבדאללה לא יסכים לויתורים – נפעילה'. לעדותו, 'איתן [וולטר] ואני לא ראינו הפתרון בכיבוש הגדה, אם כי 'את האזור מרמאללה ועד גוש עצינן ראייתי תמיד כחיוני למדינת ישראל'.⁶⁸

הספקות, שהתעוררו לקראת סיום שנת 1953, החריפו והעמיקו בשנת 1955.⁶⁹ עד אז נועדו פעולות התגמול להביא שקט וביטחון לישראל על ידי הפגנת עליונות אסטרטגית וצבאית ובלי תיקוני גבולות.⁷⁰ אולם מסוף אוקטובר 1955 הסכימו בן-גוריון ודיין שיש לנצל את פעולות התגמול כדי לעודד הסלמה ולהביא למלחמה.⁷¹ לדברי בר-און פעולות התגמול בכונתילה, בסבחה ובכנרת נועדו לחמם את הגבול ולגרות את המצרים למעשי איבה שיאפשרו לישראל להכות בהם בלי להיות מואשמת בתוקפנות.⁷² למסקנה זהה לזו של בר-און מגיע החוקר הירדני סמיר מוטאווי. לדבריו, התחושה הרווחת בירדן היא שמטרתה של ישראל הייתה לגרום לתסיסה בגדה המערבית ובכך להרוויח שני דברים: א. תירוץ לכבוש את הגדה – שהרי האלימות התוססת שבה מסכנת את ביטחונה; ב. היחלשות כוחו של המשטר בירדן אשר יקל על צה"ל לכבוש את האזור.⁷³ בר-און מניח כי התערערות הסטטוס קוו עוררה את התקווה והחלום הציוני לשלוט על ארץ ישראל השלמה. לדבריו, יש היסטוריונים הסבורים כי חלום זה הוא הגורם שעורר את בן-גוריון ודיין לחפש הזדמנות להשלים את מה שמלחמת תש"ח החסירה.⁷⁴ אף במלחמת סיני – שכנרמז בשמה נועדה להביא שקט בגבול המצרי – קבע הרמטכ"ל כי יש לשאוף להעתיק את החזית בהקדם האפשרי לשטח האויב. כיעדים ראשונים במרכז הוא ציין את הר חברון, ירושלים והגדה המערבית של ים המלח בכלל זה כביש ים המלח-ירושלים.⁷⁵ יעדים אלו לא הושגו בין השאר בשל הווסו שהטילה צרפת. על כל פנים בעקבות מלחמת סיני ותוצאותיה,

- 68 אניטה שפירא, ריאיון עם יגאל ידין מ-22.9.1982, הספרייה הלאומית, 1*1933-4 arc.109.
- 69 בר-און, 'המאבק על הישגי תש"ח', עמ' 19.
- 70 Jonathan Shimshoni, *Israel and Conventional Deterrence: Border Warfare from 1953-1970*, Cornell University Press, Ithaca 1988, pp. 38-40
- 71 בר-און, 'המאבק על הישגי תש"ח', עמ' 20.
- 72 שם.
- 73 Richard B. Parker, *The Six Day War*, University Press of Florida, Gainesville 1996, pp. 100-102
- 74 בר-און, 'המאבק על הישגי תש"ח', עמ' 24.
- 75 28.8.1956, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 106-776/1958.

ובהן ירידה חדה בהסתננות מן הגבול הדרומי, נאלצה ממשלת ישראל 'לשוב ולהצפין עמוק בין קפלי הלב' את 'החזון ומאווי הנפש'.⁷⁶

השקט לא נמשך זמן רב. בקיץ 1958, בעקבות המהפכה בעיראק, הציע אלון לכן-גוריון לכבוש את הגדה מערבית,⁷⁷ הצעה שכידוע לא יצאה אל הפועל. בשנות השישים הורגשה מתיחות רבה בגבול ירדן, מתיחות שהלכה וגברה עם השנים. אמנם הדבקות בסטטוס קוו נשמרה אך קשה לומר שהיא השרתה נחת רוח בצה"ל. בדיון המטכ"ל שהתקיים ב-8 ביולי 1963, אמר סגן הרמטכ"ל יצחק רבין כי 'אילו אנו [היינו] מגיעים למסקנה שהזמן פועל לרעתנו היינו צריכים להגיע למסקנה שיש לזה יתרון להביא לשינויים גיאופוליטיים כאלה שישנו את מאזן הכוח, שהוא לא רק תוצאה של עוצמה [צבאית], כלכלית [1]פוליטית אלא גם תוצאה של גבולות'.⁷⁸ מהמשך דבריו של רבין באותה פגישה אפשר ללמוד כי ראה בשיפור גבולות הארץ דבר רצוי, גם אם לא הכרחי. האלוף עזר ויצמן היה נחרץ יותר: הוא קבע שתפיסה הגנתית במקום תפיסה התקפית היא 'מחשבה מסוכנת'. ויצמן לא סבר שיש לצאת למלחמה לצורך שינוי הגבולות אם זה אינו תואם את מדיניות הממשלה, אך 'אסור לו לומר שניחא לו במצב הקיים [...] צה"ל צריך לשאוף בכל מקרה להרחיב את הגבולות המדיניים מתוך נקודת מוצא ביטחונית'.⁷⁹ שלא כמוהם סברו אלוף פיקוד הצפון אברהם יפה, ועוזר ראש אג"ם אלעד יפה, כי תפקידו של הצבא הוא מסירת הערכות ונתונים ולא חתירה להרחבת גבולות המדינה, אך הם היו בדעת מיעוט. האלוף דוד אלעזר התנגד לגישתם וקבע שצה"ל חייב להבהיר לדרג המדיני, כי יכולתו להבטיח את ביטחון המדינה בדרך הגנתית היא מוגבלת. לדבריו, הדרך ההתקפית היא הטובה ביותר להשגת מטרה זו. דעתו של ראש מחלקת ההדרכה במטכ"ל, האלוף ישעיהו גביש, הייתה כי יש לתת עדיפות לחזית הירדנית על פני המצרית. הוא טען שאם יפלוש כוחות זרים לירדן 'חייבת מדינת ישראל לשנות את גבולה ולכלול את הגדה המערבית בתחום המדינה'. ראש אמ"ן מאיר עמית תמך בניצול ההזדמנות הראשונה להשתלטות על הגדה המערבית, כדי להקים בה מדינת חיץ. הגישה הכמעט גורפת של הדרג הביטחוני עמדה בניגוד גמור לגישת הדרג המדיני כפי שנשמעה באותה

76 בר-און, 'המאבק על הישגי תש"ח', עמ' 26.

77 הנ"ל, גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967, יד יצחק בן-צבי והמרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון, ירושלים וקריית שדה בוקר 2001, עמ' 311.

78 מצוטט אצל: גלוסקא, אשכול, תן פקודה!, עמ' 51.

79 שם.

ישיבה. את ההצעה להרחבת הגבולות שלל שמעון פרס בקובעו כי כדי להגן על עצמה על ישראל לפתח נשק גרעיני. מנכ"ל משרד הביטחון, אשר בן-נתן, תמך בדברי פרס והסתייג משינוי הגבולות. הוא סבר ששינוי הגבול לא יפתור את הבעיה כיון שצה"ל יאלץ לשוב לגבולות הקודמים בתום המלחמה – זו הייתה הגישה הרווחת בעקבות תוצאותיה של מלחמת קדש. ראש הממשלה דחה אף הוא את הצעת האלופים להשתלט על שטחי המדינות השכנות והזהיר מפני ה'מחשבה על מלחמת מנע ושינוי גבולות'.⁸⁰

אמנם הקו האקטיביסטי היה הקו המוביל בהתבטאויות ההנהגה, אך הוא לא היה הקו היחיד. מרדכי גזית שהיה ממונה על תחום המזרח התיכון במשרד החוץ, נשא הרצאה במכללה לביטחון לאומי – מוסד אקדמי ישראלי האמון על הקניית השכלה בנושאי ביטחון, מדינאות וכלכלה – ודיבר על האפשרות שישראל תכבוש את הגדה. בדבריו העריך שמדינות העולם לא יתירו לישראל לספח את הגדה, והוסיף כי 'מוטב שנהיה כנים עם עצמנו: איננו מעוניינים כיום לספח את הגדה, כיון שנעמוד לאלתר בפני בעיה הרת סכנות למדינתנו הקטנה. מה נעשה אם האוכלוסייה בגדה, שהיא אויבתנו בנפש, לא תנוס אל מעבר לגבול?'.⁸¹ גם מפקד המכללה, האלוף אלעד פלד, ראה בכיבוש הגדה וסיפוחה אסון דמוגרפי למדינה, וקיבל אותו כפתרון רק במקרה שירדן תתקוף את ישראל.⁸² בדצמבר 1966 נפגש פלד עם הרמטכ"ל רבין. הם העריכו את היתרונות והחסרונות בכיבוש של הגדה המערבית והגיעו למסקנה שהחסרונות יגברו על היתרונות. מסקנתם הייתה כי שלטונו של חוסיין על הגדה המערבית ישרת טוב יותר את האינטרסים של ישראל.⁸³ בהערכות צבאיות שונות שנכתבו במשך השנים, ובעיקר באמצע שנות השישים, נראה כי הגישה למעשה הייתה שמירת הסטטוס קוו תוך כדי דאגה לאינטרס הישראלי בגבול עם ירדן. רק במקרי קיצון דובר על כיבוש של הגדה המערבית.⁸⁴ חיים לסקוב נהג לומר שצה"ל לא יפתח במלחמה, אבל אם תותקף ישראל, הוא ינצח בכל קרב, כבר ביום הראשון.⁸⁵ בנאומים ובפקודות היום שמסרו הרמטכ"לים השונים לחיילים, הם דיברו במונחים של שאיפה לשלום לצד התכוננות למלחמה.

80 שם, עמ' 51-54.

81 גזית, 13.10.1966, א"מ, חצ-10/4094.

82 שגב, 1967, עמ' 202-203.

83 Leslie Stein, *The Making of Modern Israel: 1948-1967*, Polity Press, Cambridge, UK and Malden, MA 2009, p. 297

84 [חסר תאריך], א"מ, חצ-10/4094.

85 הצפה, 27.11.1960; דבר, 8.8.1960.

כפי שנוכחנו, לישראל לא הייתה עמדה חד־משמעית ליישוב שאלת הגבול עם ירדן ואפשר לומר שהיא נעה בין הקצוות בהתאם להתרחשויות בשטח. יחד עם זאת, אין להתעלם מהבעות הרצון לראות את יהודה, שומרון וירושלים המזרחית לפחות בחלקם, בידי מדינת ישראל. האמונה ששררה בצד הישראלי כי יציבות שלטונו של חוסיין היא אינטרס ביטחוני ישראלי ובבחינת הרע במיעוטו בעבורה, היא זו שמנעה פעם אחר פעם יציאה למבצעי כיבוש שטחים בארצו.

מלחמת ששת הימים: מלחמת אין בררה או הזדמנות לתיוקון?

אחת השאלות שעמדה לפני ההנהגה המדינית והצבאית בישראל של טרום מלחמת ששת הימים הייתה לאיזו מן החזיתות להפנות את מאמץ הלחימה העיקרי. תאורטית מצרים הייתה זו שהתגרתה בישראל, ונוסף על כן הייתה הגדולה במדינות ערב ונאצר נשיאה היה מנהיג הברית הערבית. אך מעשית היו שסברו שיש לפעול דווקא מול החזית הירדנית, הן מהסיבה הביטחונית והן מסיבות אחרות, כפי שנראה להלן.

עם פרוץ המלחמה אמר הרמטכ"ל יצחק רבין: לא אלמן ישראל, ניתן לקחת את הגדה ולבלום בדרום. אילו היה ביטחון שנצא מהקרב עם הגדה המערבית, גזרת רצועת עזה ומכה לחיל האוויר המצרי – דיינו.⁸⁶ אף על פי כן, נדמה שסדר העדיפויות היה לו ברור: 'גם אם ייפלו יישובים בגזרה הסורית, עדיף למנוע סכנה מהגדה המערבית. בכל מקרה, הדגש צריך להיות על מכה לצבא המצרי. הבעיה המרכזית היא – מידת המכה שיקבל נאצר. לכן תכנית כיבוש הגדה אל לה להסית אותנו מהעיקר'.⁸⁷ גם כאשר הצטרף חוסיין למלחמה לא מיהר הרמטכ"ל להורות על כיבוש. הוא סבר שדי בכך שצה"ל משמיד את חיל האוויר הירדני ואין צורך, נכון לאותו רגע, לכבוש שטחים בגדה המערבית.⁸⁸ כששאל ראש אג"ם עזר ויצמן את האלוף עמוס חורב מהו ציר הפריצה הטוב ביותר לסיני, השיב חורב, כי הפתרון לפתיחת המצרים הוא 'שחרור ירושלים והגדה המערבית'.⁸⁹ זמן קצר לפני המלחמה הכריז ויצמן: 'אנו בפני מלחמת שחרור שנייה על הישגיה ויש לתכנן היטב מחטפים בגזרת ירדן, גם אם לא נפתח מתקפה בזירה זו בשלב ראשון'.⁹⁰ למסקנה דומה הגיע חיים

86 [חסר תאריך], א"צ, 1151-192/1974.

87 שם.

88 שמעון גולן, מלחמה בשלוש חזיתות: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת ששת הימים, מערכות, תל אביב 2007, עמ' 209.

89 עזר ויצמן, לך שמים לך ארץ, מעריב, תל אביב 1975, עמ' 261.

90 [חסר תאריך], א"צ, 1151-192/1974.

נדל, ראש ענף מבצעים במטכ"ל, שטען ש'צריך לכבוש את הגדה המערבית, כי היא מדאיגה יותר מסיני'.⁹¹ מבחינת נדל, הסכנה האמתית לישראל הייתה צפויה מן החזית המזרחית. אלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס סבר אף הוא כי החזית הירדנית היא החשובה ביותר, אך היה לו נימוק נוסף על הנימוק הביטחוני. 'ועיקר העיקרים לנו זכות היסטורית על יהודה ושומרון, ובזכותה, האמנתי, יינתן לנו להחזיק בהן'.⁹² אי-כיבוש ירושלים העתיקה היה כמו פצע ישן מבחינת נרקיס. כמעט שני עשורים הוא חלם עליה וניסה להבין במה שגה ב-1948, שהיא נותרה בידי הירדנים.⁹³ עוזר ראש אג"ם, האלוף רחבעם זאבי, נזכר איך 'שנים חלמנו ותכננו להשלים את מלחמת השחרור [...] החלום לשחרר את ארץ-ישראל ליווה את כולנו בתכנונים תמיד, כולל רבין, למשל'.⁹⁴ לטענת גולדשטיין, הביוגרף של רבין, היה בכיבוש הגדה וירושלים המזרחית, סגירת מעגל מבחינת רבין.⁹⁵ פפה מאמין כי כיבושי מלחמת ששת הימים, או כפי שהיא מכונה בפיו - מלחמת 1967 - נועדו להשלים את מה שהוחל בו ב-1948: כיבוש ארץ ישראל כולה.⁹⁶ פיקוד מרכז היה מצויד ב'מגירות מלאות' של תכניות כאלה. רובן נועדו לשמש התקפות נגד מול נסיונות הערבים לבתר את ישראל במותניים הצרים או לבודד את ירושלים המערבית. התכנית המוכרת יותר הייתה תכנית 'פרגול' שנועדה לשתק ריכוזי ארטילריה ירדניים בגדה המערבית ולהטיל מצור על ירושלים המזרחית. הגישה המקובלת במחקר היא שעמדתם של אלופים אלו הייתה דעת מיעוט, וכי רובם סברו שיש להתמקד בגזרה המצרית. כמו כן רווחת הדעה כי המלחמה לא נועדה לשפר גבולות, אף שבפועל הורחבו גבולותיה של המדינה בשלוש חזיתות. אמנם התכנון האופרטיבי של צה"ל כלל תכניות השתלטות על חצי האי סיני, על הגדה המערבית כולה ועל רמת הגולן, אך הן לא נועדו לשימוש בשלב זה. המלחמה החלה בחזית המצרית בלבד וההחלטות בדבר השתלטות על הגדה המערבית התקבלו בהדרגה, על פי ההתפתחויות.⁹⁷ על אף התשוקה

91 ש.ם.

92 עוזי נרקיס, אחת ירושלים, עם עובד, תל אביב 1976, עמ' 51.

93 Eric Hammel, *Six Days in June*, Charles Scribner's Sons, New York 1992, p. 295

94 מצוטט אצל: מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון, שלם, כנרת זמורה-ביתן ודביר, אור יהודה 2004, עמ' 194-195.

95 יוסי גולדשטיין, רבין: ביוגרפיה, שוקן, ירושלים 2006, עמ' 178.

96 Ilan Pappé, *Ten Myths about Israel*, Verso Books, London 2017, p. 81

97 גולן, מלחמה בשלוש חזיתות, עמ' 343; גלוסקא, אשכול, תן פקודה; עמ' 10, 401; גולדשטיין, רבין: ביוגרפיה, עמ' 176-178; אורן, שישה ימים של מלחמה, עמ' 371 ועוד.

בקרב הישראלים לתפוס את העיר העתיקה ולהחזיק בה – כפי שהגדיר זאת ההיסטוריון הצבאי האמריקני אריק האמל – הוחלט שכל עוד הירדנים אינם מהווים איום על ישראל יש להקצות לחזית זו כוח הגנתי בלבד.⁹⁸ ואכן, ההנחיה הייתה לתקוף את ירדן רק בתגובה לתקיפה מצידה. בהתאם לכך, הועבר לירדן מסר שלא להתערב בלחימה. גם כאשר החל ירי על ירושלים המערבית מן הצד הירדני היה המסר לחוסיין שישראל מתחייבת שאם יפסיק את הירי, היא תכבד במלואו את הסכם הפסקת האש. חוסיין דחה את ההצעה הישראלית.⁹⁹ עם הצטרפותה של ירדן למלחמה עמדו לפני ישראל כמה שאלות. 'הראשונה שבהן – ירושלים: לא אם לכבוש אותה, אלא איך ומתי'.¹⁰⁰ שאלה נוספת הייתה האם יש טעם להיכנס למלחמה כוללת עם סוריה. דעתו של דיין הייתה כי די להם בשתי חזיתות – עם מצרים ועם ירדן. יתר על כן, הוא כתב, בסוריה 'אין לנו אובייקטים כמו שרם אל שייך, שחופש השיט לאילת מותנה בה, או כמו ירושלים והגדה המערבית, שהם עצמה ובשרה – ועוד יותר מזה, רוחה – של ארץ-ישראל'.¹⁰¹

בבוקרו של שבעה ביוני התעורר אשכול בשעה מוקדמת מאוד משיחת טלפון שקיבל ממנחם בגין. הלה סיפר לו בהתרגשות כי שמע בחדשות השעה 4:00 של הבי-בי-סי, שמועצת הביטחון של האו"ם קיבלה החלטה על הפסקת אש שאמורה להיכנס לתוקפה בשעות הקרובות. אשכול התקשר במהירות לדיין, אשר הבטיח לו לפעול ללא דיחוי לכיבוש העיר העתיקה. בשבע בבוקר התכנסה ישיבה בביתו של אשכול, ובה דיווח דיין לנוכחים שעל פי סיכום עם ראש הממשלה, הורה לחטיבת הצנחנים בפיקודו של מוטה גור לכבוש את העיר העתיקה. כמו כן, עדכן בתכנית להשלמת כיבוש הגדה המערבית.¹⁰² פנייתו של השגריר האמריקני אשר קרא בשם המלך חוסיין להפסקת אש הייתה זו שהכריעה את הכף. היא שהחישה את ההחלטה להכניס את צה"ל למזרח ירושלים בטרם ייכנס לתוקף הסכם הפסקת האש. אם ההחלטה לכבוש את העיר העתיקה נבעה, כפי שנהוג לומר, מתוך הכרח של הגנה עצמית בעקבות הצטרפותה של ירדן למלחמה, מדוע נזעקה ההנהגה למהר ולכבוש את המקום עם השמע דבר הפסקת האש? הרי הפסקת האש הייתה

Hammel, *Six Days in June*, p. 283 98

99 מיקי הירשפלד, *הדיפלומטיה הישראלית ערב מלחמת ששת הימים*, סער, תל אביב 2016, עמ' 303.

100 משה דיין, *אבני דרך – אוטוביוגרפיה*, עידנים ודביר, ירושלים ותל אביב 1976, עמ' 437.

101 שם.

102 יוסי גולדשטיין, *אשכול: ביוגרפיה*, כתר, ירושלים 2003, עמ' 534.

עשויה לפטור את ישראל מלהשקיע כוחות בחזית הירדנית, ולהפנות את כל מרצה לחזית המצרית כפי שתוכנן מראש. התשובה לשאלה זו עשויה לחזק את ההרגשה כי ההצהרות בדבר אי־רצונה ואי־כוונתה של ישראל לכבוש את יהודה ושומרון או חלקים מתוכם, לא שיקפו את התקווה האמתית – והיא לשלוט בירושלים המזרחית אם לא בגדה המערבית כולה. ואכן, כתב גולדשטיין, אף שישאל לא התכוונה מראש למהלך זה, אין ספק שהיא קפצה על המציאה.¹⁰³ גם מוטי גולני רומז לכך שיתכן שהייתה שאיפה כמוסה לשלטון ישראלי באזורים אלו, שאיפה שאין מעיזים לדבר בה בימי שגרה, אלא רק בתקופת משבר, והיא באה לידי ביטוי במלחמת ששת הימים.¹⁰⁴ זמן קצר לאחר שיחת הטלפון בין אשכול לבגין, השקיף מוטה גור לעבר העיר העתיקה והכריז בהתרגשות בקשר: 'אל מפקדי הגדודים. אנחנו יושבים על הרכס שצופה לעיר העתיקה ועוד מעט אנחנו עומדים להיכנס אליה. העיר העתיקה שמאז כל הדורות חולמים עליה ושואפים אליה. אנחנו נהיה הראשונים שנכנס אליה. הטנקים של איתן מתקדמים משמאל ויכנסו משער האריות. גדוד 28 וגדוד 71 – לנוע אל השער. גדוד 66 לנוע אחריהם. לנוע, לנוע אל השער. מסדר סיום יהיה על הרחבה למעלה'.¹⁰⁵

התבטאויותיהם של רבים מן הדרג הצבאי בנושא כיבוש יהודה ושומרון במלחמת ששת הימים מעלים את התחושה כי לא מדובר פה בכיבוש של אין בררה בלבד, אלא התלווה אליו ממד של ניצול הזדמנות.

התבטאויותיהם של בכירים במערכת הביטחון בעקבות כיבושי מלחמת ששת הימים

כאשר נודע דבר כיבוש העיר העתיקה, חשף יצחק רבין בהתרגשות כי 'הייתה זו גולת הכותרת של חיי. שנים חלמתי בסתר שיום אחד אמלא את התפקיד להחזיר את הכותל המערבי לעם היהודי [...] עתה התגשם החלום ולפתע פתאום תהיתי, מדוע דווקא בחלקי נפלה הזכות הזאת'.¹⁰⁶ עם שכוך הקרבות וקבלת תמונת המצב המלאה, התנסח הרמטכ"ל במונחים של קו הירדן כקו

103 גולדשטיין רבין: ביוגרפיה, עמ' 178.

104 מוטי גולני, 'כיסופים לחוד, מעשים לחוד: מדיניות ישראל בשאלת ירושלים 1948-1967', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות: 50 השנים הראשונות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1998, עמ' 291.

105 דיין, **אבני דרך**, עמ' 450.

106 רוברט סלייטר, **יצחק רבין**, עידנים וידיעות אחרונות, תל אביב, 1993, עמ' 94.

הגבול הטבעי של ישראל. לדבריו, 'המלחמה התפתחה על יסוד ההיגיון הפנימי שלה, והתפתחות זו סגרה על כל כוחות צבא ירדן בשומרון וביהודה, וממילא הוליכה לתפיסת הגבול הטבעי של ארץ-ישראל - הירדן'.¹⁰⁷ חיים בר-לב, ששימש במלחמת ששת הימים כסגנו של הרמטכ"ל, טען שהערכה הצבאית הייתה כי למרות אזהרת ישראל לירדן חוסיין לא יעמוד בפיתוי לנצל את ההזדמנות כדי לבצע מחטף מהיר, ולהגיע לתל אביב. לדברי בר-לב, 'היה ברור שאם המלחמה תגיע לירושלים, חייבים לקחת את העיר המזרחית, להיכנס לעיר העתיקה ולהשתלט על כל העיר. זה היה ברור, ירושלים היא בירת ישראל, מאוחדת'.¹⁰⁸ הכותל המערבי היה בעיניו סמל למורשת היהודית ולאחיזה בארץ ישראל.¹⁰⁹ וכששמע בקשר על כיבושו, קרא: 'מן העיר העתיקה לא נצא עוד!'.¹¹⁰ הביוגרפית שלו, כרמית גיא, הבחינה בין יוצאי הפלמ"ח - רבין, נרקיס ואורי בן-ארי, שהגבול החוצה את ירושלים הזכיר להם מידי יום את כישלונם במלחמת העצמאות ובין בר-לב שהיה משוחרר ממשקעים אלו. הם ראו במלחמת ששת הימים הזדמנות להשלים את המלאכה ולכבוש את העיר העתיקה, ואילו בר-לב סיגל את המליצות על חשיבות ירושלים רק לאחר מעשה.¹¹¹

ויצמן סבר כי הצטרפותו של חוסיין למלחמה וכיבוש הגדה המערבית בעקבות זאת העניקו למלחמה ממד היסטורי-לאומי: 'שיבה אל שטחי ארץ-אבות, ירושלים השלמה וארץ התנ"ך [...] הכוחות הישראליים יצאו להחזיר לעם היהודי את ירושלים ויהודה ושומרון'.¹¹² למוטי הוד, מפקד חיל האוויר, נתן פתק שבו כתב: 'לידידי המפקד מוטי, שניצחונו ביסס את הבית השלישי'.¹¹³ לדברי ויצמן החזית הירדנית לא הייתה דומה לשתי האחרות: בסיני וברמה נלחמו מטעמים צבאיים, ואילו ביהודה ושומרון 'הייתה הנפש הומה ומתרוגנת'. ערך שחרור ירושלים ויהודה ושומרון היה לאין שיעור יותר מהכיבושים בצפון ובדרום. הוא נזכר כיצד היה נוסע בילדותו מחיפה לירושלים דרך ג'נין ושכם. מבחינתו 'זו הייתה השיבה הביתה, אל הארץ שלך, אל מקומות שהזכרת שמם

107 משה גלבוץ, שש שנים - ששה ימים: מקורותיה וקורותיה של מלחמת ששת הימים, עם עובד, תל אביב 1968, עמ' 229.

108 כרמית גיא, ברילב: ביוגרפיה, עם עובד, תל אביב 1998, עמ' 136.

109 שם, עמ' 137.

110 נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 247.

111 גיא, ברילב: ביוגרפיה, עמ' 136.

112 ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 270.

113 שם, עמ' 285.

בלבד מכניסה אותך להתרגשות לא נורמלית ומרעידה את הלב'.¹¹⁴ ויצמן העיד על עצמו שנהג להטיף בהרצאות לנוער שמדינה יהודית ללא ירושלים, ענתות ושילה, היא 'מדינה מקוטעת, פגומה, שקשה לה להתקיים'. כשנודע לו שדיין בכותל התבטא בכעס: 'המזל המחורבן שלי! שנים אני מטרטר על הכותל. שנים אני חולם עליו. והנה, ברגע ההיסטורי הגדול הזה, כאשר כולם בכותל, איפה אני? תקוע במקום הרחוק ביותר של המלחמה! [...] הפסדתי אחד הרגעים ההיסטוריים בתולדות ישראל, רגע שחלמתי עליו אולי יותר מאחרים, שהצטלמו אז ליד הכותל'.¹¹⁵ על פי עדותו הוא בכה מעט, וכולם לידו שמחו מהדיעה על שחרור הכותל. כששב עם ערב ל'בור', הייתה שם חניגה שלמה: 'ירושלים שלנו, הגדה שלנו, המלחמה שלנו'. ה'פיצוי' שקיבל על כך שלא נכח בכותל המערבי עם שחרורו היה, לתחושתו, המשימה שהטיל עליו שר הביטחון: 'קח את הזקן', אמר לו דיין, 'הוא מוכרח לראות את הכותל'.¹¹⁶ 'תשע עשרה שנה דיברנו על הבכייה לדורות, שלא שחררנו במלחמת השחרור את חברון וירושלים. הבכי הזה נתחלף לנו במלחמת ששת הימים בחיך רחב ומאושר'.¹¹⁷ מוטה גור חש אף הוא שהגשים חלום רחוק מאוד ועקשני מאוד.¹¹⁸ יעקב דורי העיד ש'אבן נגולה מעל לבי'.¹¹⁹ הביוגרף שלו, מרדכי נאור, מציין כי הסירים בירושלים ובגדה המערבית שערכו קצינים בכירים בצה"ל ושליהם הצטרף דורי, מילאו אותו אושר והוא חזר מהם מלא סיפוק. הוא היה מאושר אך יחד עם זאת מודאג. נראה היה לו שישראל חזרה אל הנחלה אך לא אל המנוחה.¹²⁰

נדמה שההתרגשות הגדולה, כפי שבאה לידי ביטוי בהבעות השמחה של בכירי צה"ל בעקבות כיבושי מלחמת ששת הימים, מעידה יותר מכל על יחסם אל שטחי ארץ ישראל השלמה.

מה בין החלטה מדינית לתכנית צבאית?

לא פעם היה אפשר לזהות פער בין קביעה מדינית נגד כיבושים בירדן ובין החלטה צבאית להכין למרות זאת תכנית לכיבוש אותם שטחים, פער שאפשר ללמוד ממנו לא מעט על ההבדל בגישות שני הצדדים. במקרים של אי-הסכמה

114 ש.ם.

115 ש.ם, עמ' 289.

116 ש.ם, עמ' 291.

117 ש.ם, עמ' 292-293.

118 ידיעות אחרונות, 14.7.1967.

119 נאור, הרמטכ"ל הראשון יעקב דורי, עמ' 444.

120 ש.ם, עמ' 445.

בין הדרגים גברה בדרך כלל הפסיקה המדינית על פני התכניות הצבאיות. אולם היו מקרים יחידים שסדר הדברים בהם היה שונה: לאחר מבצע דני וכיבוש עין כרם והר הרצל ביולי 1948, הוחלט לכבוש את שייח ג'אראח או את העיר העתיקה, ואם יהיה 'אפשר רק אחד מן השניים, שייח ג'אראח עדיפה'. בסופו של דבר בחרה המפקדה בעיר העתיקה,¹²¹ בחירה העשויה להעיד על העדפתם את העיר העתיקה על פני שייח ג'אראח.

על פי רוב, הפער בין החלטת הדרג המדיני לרצונו של הדרג הצבאי לבש צורה של תכנית מגירה צבאית לצד התנהלות לפי הקביעה המדינית. כך למשל, ב-27 בספטמבר 1956 כתב משה דיין ביומנו כי בן-גוריון הצהיר שבמקרה של הצבת דיוויזיה עיראקית על גבול ירדן-ישראל, תכניס ישראל את כוחותיה לגדה המערבית של הירדן.¹²² ההיסטוריה מלמדת שאף שכוחות עיראקיים אכן הוצבו בירדן, לא הכניסה ישראל כוחות משלה לגדה המערבית. ככל הנראה, הסיבה לאי-מימוש האיום היא ההסכמה בין ישראל לממשלות צרפת ואנגליה, בעת חתימת הברית המשותפת לקראת מבצע 'קדש', שישראל לא תתקוף את ירדן בתקופת המבצע נגד מצרים.¹²³ אף על פי כן, הוחלט בדרג הצבאי שבמקרה שבכל זאת תתקיים מלחמה בעת ובעונה אחת בחזית המצרית והירדנית, יש לתת עדיפות לכיבוש הגדה המערבית.¹²⁴ ב-19 ביולי 1956 הוכנה לפרטיה תכנית בשם 'שמעאל', העונה לאפשרות כיבוש הגדה המערבית בשני מקרים אפשריים: א. אם המלחמה תיפתח ביזמת ישראל; ב. אם המלחמה תיפתח ביזמת מדינות ערב.¹²⁵ כוונת המבצע, כפי שצוינה בפקודה: 'כיבוש ארץ-ישראל שבידי ירדן וטיהורו תוך שבעה ימים'. במקום אחר בתכנית דובר על 'שחרור ארץ-ישראל ממערב לירדן אשר בידי הממלכה הירדנית'. נהוג לומר כי התכנית נועדה להסחת דעת העולם מן מטרה האמתית – תקיפה בחזית המצרית. אולם עיון בהתבטאויות ובתכניות מלמד שלא היא. אל"ם ולטר בר-און, הצנזור הצבאי ערב מלחמת סיני, העיר כי פעולות התגמול שכוונו כנגד ירדן אכן שימשו כתרגיל הסחה מאין כמוהו, אולם לא לכך יועדו.¹²⁶ גולני מסכם את הסוגיה בקובעו כי היה לישראל רצון לנצל את ההזדמנות של מלחמה נגד מצרים בגיבוי צרפתי כדי לעשות מעשה,

121 תמלול הרצאה שנשא נתנאל לורך, 'המערכה על ירושלים במלחמת העצמאות', 1985, אי"ט, 25/81/5.

122 דיין, *אבני דרך*, עמ' 231.

123 שם, עמ' 265.

124 גולני, *תהיה מלחמה בקיץ*, עמ' 359.

125 19.7.1956, א"צ, 45-678/1967.

126 גולני, *תהיה מלחמה בקיץ*, עמ' 352.

ולו מוגבל, גם בחזית המזרחית. הן בן-גוריון והן דיין ביקשו לסלק את ירדן מתחומי ארץ ישראל המערבית.¹²⁷ בסופו של דבר לא עשתה ירדן צעדים של ממש נגד ישראל ולמנהיגי ישראל לא ניתנה העילה לתקוף.

דוגמה נוספת התרחשה בשנת 1958, עת עבר על העולם הערבי גל לאומנות. המשטר ההאשמי בעיראק נפל, סוריה ומצרים התאחדו והקימו את קע"ם וכסאו של חוסיין היטלטל וניצל הודות לבריטים. בעקבות האיום על מלך ירדן נתעורר חשש בקרב הצמרת המדינית בישראל שגורם קיצוני כמצרים, סוריה, עיראק או הפלסטינים ישתלט על ירדן. הוחלט כי אם ישתנה הסטטוס קוו במזרח התיכון תהיה ישראל חופשית לפעולה.¹²⁸ בפרטים נתגלעו בקרב הדרג המדיני חילוקי דעות: היו שגרסו שעל צה"ל להשתלט על הגדה המערבית כולה, אחרים הציעו להתקדם עד קו פרשת המים (גב ההר, מירושלים צפונה – לרמאללה ושכם, ודרומה – לבית לחם וחברון). חבר הכנסת חיים לנדאו דרש להכין את דעת הקהל בעולם לקראת כיבוש הירדן על ידי צה"ל.¹²⁹ ישראל גלילי לא הציע במפורש לכבוש את הגדה המערבית, אך לתחושתו של הביורגרף שלו, קיים יסוד להניח כי הרהר בביצוע מהלך כזה.¹³⁰ על כל פנים, בישיבת ועדת חוץ וביטחון אמר גלילי במפורש כי במקרה שכוחותיו של נאצר ישתלטו על ירדן, על ישראל להשתלט על הגדה המערבית.¹³¹ בן-גוריון הכריע בסוגיה: רק הר הצופים סומן כיעד כיוון שבנוגע אליו יש טענה סבירה של הגנה על חיי הישראלים המוצבים בה, אשר שינוי המשטר בירדן עלול להעמידם בסכנה. 'אינני יכול לתרץ את כיבוש ג'נין בכך שהדבר נעשה להגנתנו', טען בן-גוריון.¹³² הוא גם חשש שהכיבוש יוסיף למדינת ישראל למעלה ממיליון ערבים שישנו את המאזן הדמוגרפי לרעתה. נבנתה תכנית בת שלושה שלבים, כשהשלב השלישי הוא כיבוש העיר העתיקה. השלב של כיבוש הר הצופים היה מפורט ומתוכנן היטב, אך בנוגע לשלב כיבוש העיר העתיקה לא נקבע אפילו דרך אילו שערים יפרצו לעיר. נאמר רק שכיבושה יבוצע לפי הוראות שיינתנו בנפרד.¹³³ למרות החלטת הדרג המדיני לכבוש את

127 שם, עמ' 358-359.

128 נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 52.

129 יומן בן-גוריון, 19.8.1958, אב"ג.

130 עמוס שיפריס, ישראל גלילי: שומר המסד ונוטה הקו, יד טבנקין, רמת אפעל 2010,

עמ' 144.

131 פרוטוקול ישיבת ועדת חו"ב, 19.8.1958, א"מ, א-7566/3.

132 מצוטט אצל: נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 52.

133 שם.

הר הצופים בלבד במקרה של שינוי בסטטוס קוו, ביקש הרמטכ"ל חיים לסקוב לכבוש את הר חברון, את השטח סביב ירושלים, ואת גב ההר עד שכם.¹³⁴ בפיקוד מרכז הוכנה חוברת תכניות ובה, נוסף על התכנית לכיבוש הר הצופים, גם תכנית ב שכללה את כיבוש רמאללה ובית לחם ותכנית ג – לכיבוש הגדה המערבית כולה במבצע משולב של פיקודי מרכז וצפון.¹³⁵ תכנית נוספת כונתה אבן פינה,¹³⁶ היא הוכנה לביצוע במקרה של התערעורת המשטר הקיים בירדן, הפיכה מתוכננת, התגברות הלחץ האופוזיציוני, הפגנות ומהומות. דבר התכנית הגיע כנראה לאוזניים ערביות. בעיתונים באותם הימים דווח כי 'ממשלות ערב מקיימות ביניהן התייעצויות נוכח שמועות החוזרות ונשנות כי ישראל מתכוונת לספח את הגדה המערבית של ירדן [...] המקורות הצביעו על כך שישאל הכחישה באופן רשמי שיש לה כוונה כזו, אולם הוסיפו כי דו"חות דיפלומטיים המגיעים לכאן מציינים פעילות ערבית מוגברת'.¹³⁷

את תכנית פרגול שהוזכרה למעלה הכין צה"ל בסוף 1966 ובחודשים הראשונים של השנה שלאחריה. מטרתה הייתה כיבוש מוצבי מזרח וצפון ירושלים ובשלב ב – כיבוש אזור שכם.¹³⁸ פרגול ג הייתה תכנית אופרטיבית לכיבוש הגדה המערבית במטרה לייצב קו הגנה על הירדן.¹³⁹ היא נועדה למקרה שיוחלט לכבוש את הגדה המערבית ביזמת ישראל והוכנה על פי דרישתו של ראש אג"ם עזר ויצמן.¹⁴⁰ האלוף נרקיס והרמטכ"ל רבין היו היחידים שתמכו בה באותו השלב.¹⁴¹

במהלך השנים אירע לא פעם שלמרות ההחלטות שהתקבלו בדרגים המדיניים, הכין צה"ל תכניות לכיבוש שטחים בגדה המערבית, תכניות שסתרו את הנחיות הדרג המדיני. אמנם התכניות נותרו במרבית הפעמים במגירה, אולם גם כאשר תכניות צבאיות אינן מבוצעות הן מעידות על כוונה. כפי שציין שמואל כהן-שני, חקר תכניות מגירה עשוי לשפוך אור על הלך הרוח של מחבריהן, על תכניותיהם ועל שאיפותיהם.¹⁴²

134 שליים, קיר הברזל, עמ' 203.

135 נרקיס, אחת ירושלים, עמ' 53.

136 [חסר תאריך], א"צ, 11-678/1967.

137 שערים, 2.11.1958.

138 [חסר תאריך], א"צ, 245-368/1968.

139 שם.

140 שם, 1149-192/1974.

141 עדות אלוף פיקוד מרכז – האלוף עוזי נרקיס, שם.

142 שמואל כהן-שני, בנעליים מאובקות ובעניבה: המהלכים הצבאיים והמדיניים לסיומה

של מלחמת העצמאות, מערכות, תל אביב 2002, עמ' 11.

סיכום

התחושה הנוצרת עם קריאת הדברים היא כי הדרג הבכיר בצה"ל תמך בקביעת הירדן כגבולה המזרחי של ישראל, הן מטעמים ביטחוניים והן מטעמים היסטוריים-נוסטלגיים. תפיסה זו יצרה לא פעם חיכוך עם הדרג המדיני, שפסק באופן שונה מזה שביקשו האלופים. השליטה הפוליטית על הצבא היא מעוגניו של המשטר הדמוקרטי. אף על פי כן, נשמעת הטענה שצה"ל זכה לעצמת-יתר.¹⁴³ במדינה דמוקרטית מתוקנת הדרג המדיני הוא הקובע את המהלכים ואילו הדרג הצבאי מבצע אותם. בישראל של שנות החמישים והשישים לא הייתה קיימת חלוקה ברורה בין שני הדרגים ואפשר לראות לא פעם כיצד צה"ל השפיע על ההנהגה, ולעתים אף כפה עליה את עמדותיו. כפועל יוצא מכך, למשל, היו מפקדי צה"ל מעורבים בכל השיחות על שביתת הנשק. הם היו חברים במשלחת הישראלית לצד אנשי משרד החוץ ועמדו בראש המשלחת הישראלית בעת המשא ומתן עם סוריה ולבנון. אחד ההסברים לתופעה תולה את האשמה בדרג המדיני, שאינו מגדיר כראוי את היעד המדיני הנדרש ואינו מבהיר את הנחיותיו המדיניות לדרג הצבאי.¹⁴⁴ חיזוק לתחושת הכוח הפוליטי של אלופי צה"ל מחד גיסא, ולרצונם בהחזקת הגדה המערבית מאידך גיסא, התקבל ממכתב ששלח ציר ישראל בווישינגטון לשרת החוץ, שממנו משתמע שעמדתה של ארצות הברית בנושא הגדה המערבית עברה מטמורפוזה מאז מלחמת סיני ונתנה חיזוק מסוים לדעתם של האלופים. עמדתה תהיה פרו-ישראלית והיא תקבל בהבנה החלטה ישראלית להחזיק שטחים מעבר לקווי שביתת הנשק הנוכחיים.¹⁴⁵ אף על פי כן, תהיה זו שגיאה לומר כי הצבא הוא שקבע את המהלכים המדיניים. אמנם הדרג הצבאי תכנן תכניות אף שלא נדרש להן, והשמיע את קולו החולק גם כאשר לא התבקש לכך, אך בסופו של דבר נשאר התכנון במגירה וצה"ל פעל לרוב בהתאם להוראות שקיבל מהדרג המדיני גם כאשר אלו היו שונות ממה שביקש. במידה של זהירות ניתן לקבוע כי על אף שהחלטה הסופית לא הייתה נתונה לשיקול דעתם, השפיעו בכירי צה"ל השפעה רבה על קביעת המהלכים, השפעה שאת שיאה אפשר לראות בתוצאותיה של מלחמת ששת הימים.

* * *

143 לוי, מי שולט על הצבא?, עמ' 1-2.

144 קובי מיכאל, 'כשהסמכות מרכינה ראש בפני מקור הידע', בתוך: גבי שפר, אורן ברק ועמירם אורן (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחדש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל, כרמל, ירושלים 2008, עמ' 121.

145 מכתב מציר ישראל בארצות הברית לשרת החוץ, 25.6.1963, אב"ג, תיק התכתבויות.

מתוך הציטוטים וההתבטאויות שהובאו במאמר זה עולה אמביוולנטיות גדולה באשר לכיבוש שטחי יהודה ושומרון וירושלים העתיקה. מצד אחד כמיהה, מצד אחר חשש: כמיהה שמקורה באמונה ששטחים אלו הם חלק מארץ ישראל ההיסטורית, האמורה להיכלל במדינת ישראל, וחשש שמקורו ב'מה יגידו' אומות העולם, ובאיום הדמוגרפי הנעוץ בהוספת מיליוני ערבים למדינת ישראל. זהו מצב של רצון מול יכולת. היות שמטרתו של מחקר זה לבחון את הרצון ולא את היכולת, נדמה שהמסקנה עולה מעצמה. כמובן, אין להוציא מן המשוואה את הצורך הביטחוני בכיבוש להגנה עצמית, אולם מן ההתבטאויות של רוב המפקדים משתמע שמרכיב הרצון גבר על מרכיב הצורך הביטחוני. תחושה זו אינה פוחתת לנוכח הטענה שתכנית המלחמה המקורית ב-1967 לא כללה את כיבושם של האזורים הנחקרים - שכן טבעה של תכנית מלחמה הוא הכרח ולא כמיהה. יתרה מזאת, היסחפותם של המפקדים וחייליהם לעבר כיבושם של אזורים שלא נכללו ביעד המקורי, מעידה כאלף עדים על רצונם האמיתי. נכון הדבר שרשמית נבעה הסטייה מן התכנית המקורית מהצטרפותן של ירדן וסוריה למלחמה, אולם ההתלהבות חוצת המגזרים הנושבת מן התיאורים המדברים על שחרורם של העיר העתיקה, שכם וגוש עציון, מעידה שלא רק בכורח המציאות עסקינן.